

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**ВОЛОШАНІВСЬКА Т. В.,**аспірант кафедри кримінального процесу
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)**УДК 343.121.4****ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЕФЕКТИВНИЙ ЗАХИСТ
ЯК ЗАСАДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У НАЦІОНАЛЬНОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

У статті розглядається така засада кримінального провадження як забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист. Визначається зміст цієї засади з точки зору сучасного кримінального процесуального законодавства України. Встановлюються особливості застосування даної засади у практиці Європейського суду з прав людини. Сформульовано пропозицію щодо правової регламентації категорії «ефективного захисту» у чинному КПК України.

Ключові слова: засади кримінального провадження, забезпечення права на захист, міжнародні стандарти прав людини, практика Європейського суду з прав людини.

В статье рассматривается такой принцип уголовного производства как обеспечение подозреваемому, обвиняемому права на защиту. Определяется содержание этого принципа с точки зрения современного уголовного процессуального законодательства Украины. Устанавливаются особенности применения данного принципа в практике Европейского суда по правам человека. Сформулировано предложение о правовой регламентации категории «эффективной защиты» в действующем УПК Украины.

Ключевые слова: принципы уголовного производства, обеспечение права на защиту, международные стандарты прав человека, практика Европейского суда по правам человека.

The article considers such a principle of criminal proceedings as securing the suspect, accused with the right to defense. The content of this principle is determined from the point of view of the modern criminal procedural legislation of Ukraine. Specific features of the application of this principle in the practice of the European Court of Human Rights are established. Is formulated the proposal on the legal regulation of the category of "effective protection" in the acting CPC of Ukraine.

Key words: principles of criminal proceedings, securing the right to defense, international human rights standards, the practice of the European Court of Human Rights.

Вступ. Надання будь-якого права може перетворитись у формальність, якщо не будуть створені необхідні умови для його здійснення. Тому чинне кримінальне процесуальне законодавство не просто надає право на захист, але й передбачає його забезпечення, причому останнє виступає на перший план. Забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, ви-



правданому, засудженому права на захист визначене на сьогодні як засада кримінального провадження (ст. 20 КПК України). На жаль, дана засада не завжди знаходить свою реалізацію у кримінальному провадженні, що має наслідком порушення права особи на захист. У результаті зростає кількість рішень, прийнятих Європейським судом з прав людини (надалі – ЄСПЛ) проти України. Тому проблема наукового дослідження змісту названої засади відповідно до чинного процесуального законодавства України та у контексті практики ЄСПЛ зберігає свою актуальність, особливо зважаючи на реформування судової та правоохоронної систем України.

Попри те, що основні положення щодо принципів (засад) кримінального процесу були розроблені ще за радянських часів, дана тема продовжує викликати дискусії у сучасних авторів. Що стосується засади забезпечення права обвинуваченого (підозрюваного) на захист, вона стала предметом досліджень О. Р. Балацької, В. К. Волошиної, Т. В. Корчевої, П. М. Маланчука, Т. М. Мирошніченко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нора, В. О. Попелюшко, М. О. Тимошенко, В. П. Шибіко, Б. І. Яворського та ін. Слід зазначити, що проблема реалізації засади, що розглядається, досліджується в основному виходячи з положень чинного та попереднього процесуального законодавства України, залишаючи поза увагою її значення при розгляді справ ЄСПЛ.

Постановка завдання. Метою даної статті є співставлення змістовного наповнення засади забезпечення права на захист у законодавстві України та концептуальних положень у даній сфері, вироблених практикою ЄСПЛ, та формулювання єдиної сучасної концепції забезпечення права на захист.

Виклад основного матеріалу. У теорії права під засадами (принципами) права розуміють вихідні нормативно-керівні засади (імперативні вимоги), що визначають загальну направленість правового регулювання суспільних відносин [1, с. 222]. З цього визначення випливає, що засадою кримінального провадження може бути визнано не будь-яке положення, яке у тій чи іншій мірі регулює порядок здійснення такого провадження, а лише те, що визначає головні, вихідні моменти, з яких у свою чергу слідують положення другорядного характеру. Тобто це норми вищого ступеня нормативності, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу у цілому, форму і зміст його стадій та інститутів [2, с. 35].

Однією з таких засад у кримінальному провадженні є забезпечення обвинуваченому права на захист, яка повинна бути чітко дотримана на усіх стадіях кримінального провадження. Дана засада є однією з найважливіших гарантій винесення законного, обґрунтованого та справедливого вироку, оскільки вона посилює змагальний характер кримінального провадження [3, с. 118]. Як зазначив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в Інформаційному листі «Про судову практику забезпечення права на захист у кримінальному провадженні» від 25 вересня 2015 р., забезпечення обвинуваченому права на захист згідно зі ст. 129 Конституції України є основною засадою судочинства, а відповідно до ст. 7 КПК України віднесено до загальних засад кримінального провадження. Ця конституційна засада кримінального провадження створює загальні умови правового регулювання права на захист від кримінального переслідування як одного з основоположних прав, гарантованого у тому числі міжнародними стандартами, та встановлює загальні вимоги, яким повинна відповідати кримінально-процесуальна діяльність суб'єктів кримінального провадження з метою належної реалізації функції захисту. Право на захист є невіддільним, природним правом людини, гарантованим нормами міжнародного права та положеннями Конституції України.

Нормативно дане право закріплене у ряді міжнародно-правових актів, зокрема, у п. п. «с» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ, та є одним з основних конституційних прав людини та громадянина відповідно до ч. 2 ст. 63 Конституції України. Також ця засада закріплена у п. 5 ч. 3 ст. 129 Конституції України, а також у ст. 20 КПК України. Звертає на себе різне за обсягом змістовне наповнення цієї засади у названих нормативних актах. Зокрема, у Конституції засадою визнається забезпечення права на захист лише обвинуваченому, попри те, що ч. 2 ст. 63 Конституції гарантує право на захист підозрюваному, обвинуваченому та підсудному.



У свою чергу КПК України у ч. 1 ст. 20 передбачає забезпечення права на захист для підозрюваного, обвинуваченого, виправданого та засудженого.

До складових засади забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист О. Р. Балацька відносить: 1) право підозрюваного, обвинуваченого, виправданого, засудженого на захист як частина процесуального статусу цих учасників кримінального провадження, яке передбачає право самостійної їх участі у справі і здійснення ними доказової діяльності, та право користуватись допомогою захисника, а також право цих осіб реалізовувати усі інші процесуальні права, передбачені законом; 2) сукупність правил та вимог, встановлених процесуальним Законом до діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді, суду у плані забезпечення права на захист щодо створення передбачених законом процесуальних умов для використання підозрюваним (обвинуваченим) та його захисником наданих їм законом правових можливостей; 3) правило про те, що участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого; 4) надання безоплатної правової допомоги [4].

О. Рижаків виділяє чотири складові цієї засади: 1) наявність у підозрюваного, обвинуваченого комплексу прав, що дають змогу йому захистити свої інтереси; 2) наявність у захисника цих суб'єктів комплексу прав щодо реалізації своєї кримінально-процесуальної функції; 3) обов'язок компетентних органів забезпечити цим суб'єктам можливість захищатися встановленими законом засобами і способами; 4) обов'язок компетентних органів забезпечити охорону їх особистих та майнових прав [5, с. 96].

М. М. Михеєнко, В. Т. Нор та В. П. Шибіко суть цієї засади зводять до наступних законодавчих положень:

- підозрюваному, обвинуваченому законом надана така сукупність процесуальних прав, використання яких дає їм змогу особисто захищатися від підозри чи обвинувачення у вчиненні злочину, відстоювати свої законні інтереси (особистий захист);

- цим учасникам кримінального провадження надається право скористатися допомогою захисника, а в окремих випадках визнає обов'язковим призначення захисника за кошт держави (професійний захист);

- особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд зобов'язані до першого допиту зазначених осіб роз'яснити їм право мати захисника та інші права, а також надати їм можливість захищатися встановленими законом засобами від підозри чи обвинувачення та забезпечити охорону їх особистих і майнових прав (посадовий, або офіційний захист) [2, с. 44].

Схожу триелементну структуру засади забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, засудженому, виправданому права на захист підтримують й інші автори [6, с. 13; 7, с. 111; 8, с. 96]. Цієї ж позиції дотримувались і автори проекту КПК № 1233 [9] (В. Р. Мойсик, І. В. Вернидубов, С. В. Ківалов, Ю. А. Кармазін), які у ст. 15 проекту до змісту принципу забезпечення права на захист відносили право підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, а також особи, щодо якої ведеться провадження по застосуванню примусових заходів виховного чи медичного характеру, на захист, який забезпечується правом бути вислуханим із приводу підозри чи обвинувачення, наданням їм можливості брати особисту участь у різних стадіях провадження по справі та користуватися допомогою захисника з моменту визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення. Крім того, право на захист гарантується обов'язком суду, прокурора, слідчого, особи, яка здійснює дізнання довести до відома підозрюваному, обвинуваченому, підсудному його права, передбачені кодексом, роз'яснити їх та вжити заходів, які забезпечили б їм реальну можливість використати всі передбачені законом засоби захисту.

У теорії триелементної структури засади забезпечення права на захист є й опоненти, наприклад, В. О. Попелюшко, який виключає зі змісту цієї засади «посадовий захист» та виділяє лише два елементи: 1) самозахист встановленими законом засобами; 2) захисну діяльність захисника (законного представника) [10, с. 18, 19].

Дійсно, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд не є суб'єктами захисту і відповідно не здійснюють функцію захисту, проте їх завданням є забезпечення



можливості її здійснення уповноваженими на це суб'єктами. Відповідно слід розрізняти захист як функцію кримінального провадження, яка здійснюється суб'єктами захисту, та засаду забезпечення захисту, дотримання якої покладається на всіх учасників провадження, у тому числі й державні органи, оскільки, як відзначає В. К. Волошина, саме від владних суб'єктів кримінального процесу залежить і роз'яснення права на захист, і його забезпечення, у тому числі у необхідних випадках – шляхом призначення захисника [11, с. 97]. Схожим чином, розмежовують цю засаду та саме право на захист, при цьому перша за своїм змістом є більш широким поняттям ніж друга, оскільки охоплює як саме це право, що може здійснюватися самостійно та за допомогою захисника, так і діяльність уповноважених державою органів та осіб щодо забезпечення можливості здійснення даного права [12, с. 63-64; 13, с. 64].

Відповідно слід підтримати точку зору тих учених, які виділяють три елементи у структурі засади забезпечення права на захист.

Заслуговує окремої уваги питання про те, чи має засада, що розглядається, статус міжнародного стандарту у сфері прав людини та чи керується нею ЄСПЛ.

Так, Н. В. Бенч на основі положень Установчих договорів, практики ЄСПЛ та Європейської Конвенції виділяє загальні та спеціальні засади (принципи) кримінальної юстиції в ЄС та Україні. До перших він відносить: принцип поваги до прав людини та основних свобод, принцип верховенства права, принцип правової визначеності, принцип гарантованого права на судовий захист, принцип балансу між приватними та публічними інтересами. Серед спеціальних засад цей автор називає принцип змагальності, принцип рівності всіх перед законом і процесуальної рівності сторін у кримінальному провадженні, принцип *ne bis in idem* та норму-принцип «ніякого покарання без закону». Крім того, окремо він відзначає засади, які впливають з Установчих договорів ЄС: принцип взаємного визнання, принцип пропорційності та субсидіарності [14, с. 68].

Звертає на себе увагу відсутність у даному переліку засади забезпечення права на захист. Згаданий принцип гарантованого права на судовий захист, як видається, стосується питання безперешкодного доступу до правосуддя, який впливає зі ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – ЄКПЛ), проте не охоплює проблеми здійснення захисту самою особою чи залученим нею захисником як у ході судового розгляду, так і у процесі досудового розслідування у кримінальному провадженні.

Дійсно, так звана класична модель змагальності передбачає, що владні органи, які виступають на стороні обвинувачення, збирають лише обвинувальні докази, а сторона захисту, представлена обвинуваченим та найнятим ним захисником, повинна самостійно зібрати власним коштом виправдувальні докази [15, с. 27]. Разом з тим, аналіз практики ЄСПЛ свідчить про те, що Суд дещо іншим чином ставиться до питання забезпечення права на захист у кримінальному провадженні. Зокрема, у рішенні у справі «Кромбах проти Франції» ЄСПЛ вказав, що «хоча право кожної особи, обвинувачуваної у вчиненні кримінального правопорушення, на ефективний захист адвокатом не є абсолютним, воно становить одну з головних підвалин справедливого судового розгляду». У справах «Нечипорук і Йонкало проти України», «Яременко проти України» Суд зазначив, що право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником, є однією з основних ознак справедливого судового розгляду.

Отже, забезпечення обвинуваченому права на захист є засадою не лише вітчизняного кримінального провадження, але і ознакою, за якою ЄСПЛ визначає, чи є той або інший судовий розгляд справедливим, а відповідно вона може вважатись засадою кримінального провадження, встановленою на рівні міжнародного права, міжнародним стандартом, що впливає зі змісту ЄКПЛ. При цьому слід звернути увагу на ряд важливих моментів, які впливають із практики ЄСПЛ:

1) Суд поширює дію цієї засади не лише на стадію судового розгляду, а й на інші стадії кримінального провадження. На думку ЄСПЛ, хоча п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції не гарантує самостійного права на юридичну допомогу на попередній стадії поліцейського розслідування, проте це положення у контексті загальних гарантій ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ може враховуватися до направлення



справи у суд, якщо і наскільки справедливості судового розгляду видається серйозно применшено початковим недотриманням його положень («Імбріюша проти Швейцарії»). У справі «Лучанінова проти України» Суд вказав, що для забезпечення обвинуваченим свого права на захист йому зазвичай повинна бути забезпечена можливість отримати ефективну допомогу з самого початку провадження. Право на захист буде у принципі непоправно порушене, якщо зізнавальні свідчення, надані під час допиту у поліції без доступу до адвоката, використовуються для засудження («Владімір Крівоносів проти Росії»). Крім того, як впливає з рішення у справі «Даянан проти Туреччини», з моменту затримання особа має право на допомогу адвоката, яка повинна надаватися не лише під час допиту. Аналогічним чином п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції застосовується до апеляційних та касаційних судів і залежить від особливостей відповідних судових розглядів («Пакеллі проти Німеччини», «Мефтах та інші проти Франції»). Слід брати до уваги всі судові розгляди, що здійснюються у національній правовій системі, та роль у такій системі апеляційного або касаційного суду («Монелл та Морріс проти Сполученого Королівства», «Мефтах та інші проти Франції»). Необхідно враховувати деякі питання, такі як характер процедури оскарження та її значущість у контексті кримінального судочинства у цілому, сфера дії повноважень вищестоящих судів і спосіб, яким інтереси заявника фактично представляються та захищаються у вищестоящому суді («Монелл та Морріс проти Сполученого Королівства»).

2) Поняття обвинуваченого тлумачиться Судом ширше, ніж особа, щодо якої складено обвинувальний висновок. В ЄКПЛ, а також у подальших тлумаченнях ЄСПЛ під обвинуваченим розуміється особа, якій висунуте будь-яке обвинувачення, причому до уваги береться не формальна ознака, а будь-яка наявна підозра щодо особи [16, с. 40-50]. Суд визначив «обвинувачення» як офіційне повідомлення особи компетентним органом про твердження, що вона вчинила кримінальне правопорушення. Крім того, у ряді випадків вона може набувати форми інших заходів, які передбачають таке ствердження та які таким чином справляють вплив на становище підозрюваного («Девеср проти Бельгії»). Визначення точного моменту висунення обвинувачення досить часто відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки є відправною точкою для відрахунку «розумного строку», згаданого у ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У практиці контрольних органів такими моментами вважались арешт обвинуваченого, офіційне повідомлення про намір переслідувати у кримінальному порядку, а також початок попереднього розслідування («Вемхоф проти Німеччини», «Неймайстер проти Австрії», «Рінгайсен проти Австрії»). У справі «Шабельник проти України» Суд зазначив, що з першого допиту заявника стало очевидним, що його показання були не просто показаннями свідка злочину, а фактично зізнанням у його вчиненні. З того моменту, коли заявник уперше зробив зізнання, вже не можна було стверджувати про відсутність у слідчого підозри щодо причетності заявника до вбивства. Існування такої підозри підтверджувалося тим фактом, що слідчий ужив подальших заходів для перевірки достовірності самовикривальних показань заявника, провівши відтворення обстановки і обставин подій, тобто слідчі дії, які зазвичай проводяться з підозрюваним. На думку Суду, становище заявника стало значно вразливішим одразу після вжиття серйозних слідчих заходів з перевірки підозри стосовно нього та підготовки версії обвинувачення. Крім того, заявник, якого попередили про кримінальну відповідальність за відмову давати показання й одночасно поінформували про право не свідчити проти себе, міг, як він стверджує, справді розгубитися, не розуміючи наслідків відмови давати показання, особливо за відсутності допомоги захисника під час допиту.

3) ЄСПЛ вимагає не декларативного проголошення права особи на захист від обвинувачення, а забезпечення ефективного захисту. Хоча право обвинуваченого на ефективний захист у даному формулюванні прямо не закріплене у Конвенції, існує загальна засада права, за якою забезпечення реалізації будь-яких прав повинне бути ефективним, оскільки формальне забезпечення позбавлене будь-якого сенсу [17, с. 45]. Крім того, засада ефективності реалізації та захисту прав людини впливає зі змісту ЄКПЛ, зокрема, з її ст. 52. ЄСПЛ неодноразово відзначав, що передбачені ЄКПЛ права повинні бути не теоретичними або ілюзорними, а правами практичними і ефективними («Ейрі проти Ірландії», «Артіко проти Італії», «Сахновський проти Росії»). Так, у рішенні у справі «Артіко проти Італії», де заявник стверджував про порушення державою обов'язку з надання йому безоплатної



допомоги адвоката після того, як наданий безоплатно адвокат повідомив заявнику про неможливість вести його справу у касаційному суді, Суд зазначив, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичне і ефективне здійснення. Необхідність забезпечення ефективного захисту Суд проголосив і у рішеннях по справах «Яременко проти України», «Шабельник проти України», «Нечипорук і Йонкало проти України» та ін.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» заходи загального характеру вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, порушення яких встановлене Рішенням, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду у Суді.

Виходячи з викладених вище принципових елементів засади забезпечення права на захист у практиці ЄСПЛ, зважаючи на практику Суду щодо забезпечення права на захист в Україні, вбачається потреба у вдосконаленні чинного законодавства України з даного питання. Зокрема, пропонується засаду судочинства, що закріплена у п. 5 ч. 3 ст. 129 Конституції України, сформулювати наступним чином: «забезпечення права на ефективний захист від кримінального переслідування». Детально ця засада може бути визначена у ст. 20 КПК України, яка також повинна мати назву «Забезпечення права на ефективний захист». У зазначеній статті обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суду роз'яснювати права на захист та забезпечувати право на кваліфіковану правову допомогу необхідно доповнити вимогою вживати інших необхідних заходів, які забезпечили б особі реальну можливість використати всі передбачені законом засоби захисту.

Видається, що це уточнення дозволить статті 20 КПК України стати тим визначальним положенням, виходячи з якого кожній особі буде гарантоване право на ефективний захист у кримінальному провадженні.

Висновки. Таким чином, задекларована чинним КПК України засада забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, виправданому та засудженому права на захист водночас виступає і міжнародним стандартом прав людини у сфері кримінального провадження, який застосовується у своїй практиці ЄСПЛ. Також слід наголосити, що у розумінні Суду така засада вимагає не формального забезпечення права на захист, а ефективного. Тому до міжнародних стандартів прав людини у кримінальному провадженні слід віднести засаду забезпечення ефективного захисту особи від кримінального переслідування. Дана засада повинна також знайти своє закріплення і у законодавстві України, для чого повинні бути внесені відповідні зміни.

Список використаних джерел:

1. Теория государства и права : [учебник] / Под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 1999. – 592 с.
2. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 534 с.
3. Адаменко В. Д. Некоторые вопросы защиты прав и интересов обвиняемого судом / В. Д. Адаменко // Социальная справедливость охраны прав обвиняемого. – Кемерово, 1989. – С. 81-83.
4. Балацька О. Р. Засада забезпечення права на захист у кримінальному провадженні : нормативні передумови реалізації / О. Р. Балацька // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14bornpr.pdf>
5. Уголовный процесс : [учеб. для студентов юрид. вузов и фак.] / [В. И. Басков, К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев и др.] ; под ред. К. Ф. Гуценко. – М. : Зерцало, 1999. – 584 с.
6. Кудрявцев В. Л. Процессуальные и криминалистические основы деятельности адвоката-защитника в российском уголовном судопроизводстве / В. Л. Кудрявцев. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 176 с.



7. Уголовный процесс России: Общая часть : [учеб. для студентов юрид. вузов и фак.] / [А. И. Александров, С. А. Величкин, Н. П. Кирилова и др.] ; под ред. В. З. Лукашевича. – СПб : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. – 448 с.
8. Уголовный процесс : [учеб. для студентов юрид. вузов и фак.] / [В. И. Басков, К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев и др.] ; под ред. К. Ф. Гуценко. – М.: Зерцало, 1999. – 584 с.
9. Проект Кримінально-процесуального кодексу України, реєстр. № 1233 від 13 грудня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31115
10. Попелюшко В. О. До питання про зміст і правовий механізм забезпечення та реалізації права обвинуваченого на захист / В. О. Попелюшко // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 18-21.
11. Волошина В. К. Реалізація галузевих та специфічних принципів кримінального процесу у стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. К. Волошина ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2010. – 236 с.
12. Яворський Б. І. Сприяння захисту як необхідна умова забезпечення функціонування засади змагальності у кримінальному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Б. І. Яворський ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2010. – 253 с.
13. Цыпкин А. Л. Право на защиту в советском уголовном процессе / А. Л. Цыпкин. – Саратов, 1959. – 337 с.
14. Бенч Н.В. Принципи кримінальної юстиції в Європейському Союзі / Н. В. Бенч // Журнал європейського і порівняльного права. – 2016. – Вип. 3. – С. 58-72.
15. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств : [монография] / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – М. : Зерцало, 2002. – 517 с.
16. Ягофаров С. М. Международные стандарты в уголовном судопроизводстве : [учеб. пособие] / С. М. Ягофаров ; Оренбургский гос. ун-т. – Оренбург : ОГУ, 2013. – 180 с.
17. Мезяев А. Б. Права обвиняемого в современном международном уголовном процессе: вопросы теории и практики : автореф. дис. На соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. Б. Мезяев. – М., 2013. – 68 с.

